

GYARMATI GYÖRGY

A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989–ben

Pillanatképeket villantunk fel az *annus mirabilis*nek elkeresztelt 1989. év közép-európai kavalkádjából.¹ A címre koncentrálva követjük nyomon a vasfüggöny végnapjait, illetve eltűnését a magyar állambiztonsági szervek iratai alapján. Pontosabban azok fennmaradt hányadából azt, ami már hozzáférhető, kutatható. Három titkosszolgálati forráscsoportból válogattam a szóban forgó témához: az 1989-es, Németh Miklós vezette kormány belügyminiszterének, Horváth Istvánnak a fontosabb eseményekről napi rendszerességgel készített tájékoztatóiból;² a Belügyminisztérium állambiztonsági miniszterhelyettesi titkárságának az ebből az évből fennmaradt irataiból;³ valamint a III/III-as csoportfőnökség úgynevezett Napi Operatív Információs Jelentéseiből (NOIJ). Ez utóbbiak egy része az úgynevezett belső elhárítás minisztériumi (fővárosi) központjának „saját gyűjtése” volt, másik részét pedig ugyanide küldték be a megyei rendőr-főkapitányságok állambiztonsági (ÁB) részlegei.⁴

¹ Szélesebb idő- és tematikai metszetben mutatja be a most tárgyalt kérdéskört HORVÁTH István–NÉMETH István: *... És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990*. Magvető, Budapest. 1999; OPLATKA András: *Egy döntés története*. Helikon, Budapest. 2008.

² Belügyminiszteri Napi Tájékoztató (továbbiakban BMNT). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 2.7.2.

³ Állambiztonsági miniszterhelyettesi titkárság iratai (továbbiakban: ÁBMHT) ÁBTL 1.11.1. Az állambiztonsági miniszterhelyettes egyúttal mindenkoron a magyar titkosszolgálatok – az úgynevezett III. főcsoportfőnökség – parancsnoka is volt. 1989. április végéig ezt a posztot Harangozó Szilveszter altábornagy, 1989. május 2-től Pallagi Ferenc vezérőrnagy töltötte be.

⁴ A Napi Operatív Információs Jelentések központi sorozatából válogatottakat az értelemszerű ÁBTL 2.7.2 „Központi NOIJ” betűszóval rövidítem, míg az egyes megyei állambiztonsági szervektől beérkezetteket ÁBTL 2.7.1. „Vidéki NOIJ” formában. Utóbbiak egy része már elektronikus formában olvasható: MÜLLER Rolf–TAKÁCS Tibor: 1989 – vidék – állambiztonság. I–II. *Betekintő*. 2007. 1–2. sz. www.betekinto.hu.

A leíráshoz előjáróban egy rövid módszertani észrevétel kívánkozik. A korabeli állambiztonság hivatásosainak esetleg sokkal több is lehetett a *pillanatnyi résztudása* a magyar határzónában történtek mindennapjairól, az utókor kutatója viszont jórészt arra van utalva, amit erről írásban rögzítettek, illetve fenn is maradt. Nem szerencsés viszont, ha az utókor elemző hagyja magát „megvezetni” a titkosszolgálatok önimázsához tartozó – s alkalmanként a közhiedelemben is nekik tulajdonított – „konspiratív mindentudás” csalfa mítoszától. A titkosszolgák ugyanis többnyire csak az információ/dezinformáció binális kódja mentén kalkulálnak az ismeret esetlegességével, leginkább addig a pontig, ameddig a dezinformálás – általuk is szakmai rutinnal alkalmazott – evidencia. Rendre mellőzik viszont a szintén működési rendjükbe kódolt kognitív disszonancia figyelembevételét: azt, hogy az egyidejűleg rendelkezésre álló információ mennyiség *egészét* logisztikailag képtelenek uralni, integrálni: többnyire munkaadóik állandó és sürgető hírérsége, tájékozási igénye miatt ugyanis gyakorta elmarad az információk sokaságának aggregált tudássá konvertálása. Így végsőleg még a legfrissebb és korrektil továbbított információ is funkcionális dezinformációvá válhat. Magyarán, az utókor kutatójának egyidejűleg áll rendelkezésre a maga idején szolgálati, illetve hierarchikus rendben sok helyen szétszórt részinformációk halmaza, a korabeli „osztott tudások” együttese. Ennyiben tudhat – esetleg kevesebb fennmaradt információ esetén is – többet az utókor elemző, mint a jelentést vevő/tevő titkosszolga és a tájékoztatást kapó illetékes kormányzati vagy pártprominens. Az alábbiakban csak a címben jelölt tárgykörre szűkítve idézzük fel a magyar állambiztonság tevékenységének irat-lenyomatait, abból az 1989. évből, amikor – addigi politikai szocializáltságukhoz képest – ezek a szervek a változó körülmények közepette maguk is fokozatosan dezorientálttá váltak funkcionális rendszerszolgálatuk mibenléte tekintetében.

Szűkített perspektívájú a történések megidézése abból a szempontból is, hogy nem végzünk módszeres terepszemlét a korabeli nemzetközi viszonyokról rendelkezésre álló, meglehetősen bőszeges hírszerzői jelentések, illetve elemzések között, mely utóbbiak az akkori állami és pártvezetés meghatározott tagjainak tájékoztatását szolgálták.⁵ Ezek részletezését terjedelmi okokból mellőzzük ugyan, de három általánosítható vonásuk említést érdemel. Az egyik, hogy a korabeli nyugat-európai hatalmak éppúgy óvakodtak a kelet-közép-európai szocialista rendszerű

⁵ A fennmaradt példányszámjelölés és elosztóregiszter alapján ezek a belső tájékoztatók 7–42 példányban készültek.

államok túlzott biztatásától a változásokat illetően, mint ahogy Mihail Gorbacsov peresztrojkáját is fenntartásokkal kezelték. Az óvatosság abból eredt, hogy – személyes eltökéltségét többnyire respektálva – nem voltak meggyőződve Gorbacsov szovjetunióbeli helyzetének szilárdságáról, folyamatosan számoltak egy keményvonalas moszkvai „visszarendeződés” eshetőségével.⁶ A másik, hogy bár Nicolae Ceaușescu romániai ámokfutását a nyugati hatalmak egyre merevebb elutasítással kezelték, tartózkodóak voltak bármilyen lépést – netalán akciót – illetően, ami a kelet-európai status quót veszélyeztetné.⁷ Ezt az óvatosságot is azzal magyarázták, hogy például a kommunista irányítás alatt álló kelet-európai országok ellenzéki mozgalmainak a nyíltabb támogatása, azok megizmosodása – áttelesen – szintén kedvezőtlenül hatna M. Gorbacsov pozíciójára. Harmadikként pedig külön tanulmány témája lehetne annak áttekintése, hogy bár Magyarország a nyolcvanas évek második felében – titkosszolgálati információk alapján – több mint kedvező, már-már hízelgően jó nyugati megítélést tudhatott a magáénak, eközben minden olyan esetben azonnal visszafogottá, körülményeskedőbbé vált a nyugati véleményalkotás, ha úgy ítélték meg, hogy az átalakítás nyíltabb támogatása a szovjetek rosszallását válthatná ki, illetve konfliktuspotenciált hordozhat. Nyersen fogalmazva: bírtuk a Nyugat szimpátiáját, de – mert vigyázó szemüket ők is mindvégig a Kreml tornyának vörös csillagára vetették – csak addig a pontig, amíg az minimális kockázatvállalást sem igényelt Moszkvával szemben. Témánkba vágó konkrét példát említve, már egy jó éve – 1988 kezdete óta – tragédiák sorával terhelt vált menekülési övezetté a kelet-magyarországi határ, a Nyugat mégis ugyanolyan távolságtartással tekintett a keleti blokkon⁸ belüli újabb román–magyar perpatvarnak látszó fejleményekre, mint ahogyan a szovjet pártfőtitkár, Gorbacsov is.⁹ A menekültkrízis csak attól kezdve keltett nagyobb érdeklődést, hogy az a nyugat-magyarországi határszakaszra is átterjedve elérte a hidegháborús geostratégiai választóvonalat.

⁶ A belügyminiszteri napi tájékoztatókon túl lásd még a hírszerzés összefoglaló jelentéseit és elemzéseit. ÁBTL 1.11.4. Összefoglalók. 1988–89/VI. 3215–3247.

⁷ Ennél is sarkosabban fogalmaz a Horváth–Németh-szerzőpáros: „A Nyugat behunyta a szemét a romániai események előtt.” HORVÁTH István–NÉMETH István: i. m. 257.

⁸ Ugyancsak megfigyelhető, hogy a Szovjetunió csatlósállamainak csoportjára a korábbi évtizedekben általánosan használt „keleti blokk” (*Ostblock*) kifejezést egyre inkább felváltja a „kelet-európai”, „kelet-közép-európai” országok fogalomhasználata.

⁹ A nyugati „be nem avatkozás” deklarációját alább dokumentumszerűen idézzük. Moszkva indifferens tartózkodásáról lásd FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés, 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 471.

1989 tavaszán a nyugati határszakaszon korábban létesített műszaki záruk lebontásán túl egy általánosabb és átpolitizált szakmai vita is érintette a magyar határvédelmet. A Belügyminisztérium konfliktusba keveredett a Honvédelmi Minisztériummal azt illetően, hogy – egy előkészítés alatt álló kormányrendelet kapcsán – melyik tárcahoz is tartozzon a továbbiakban az addig belügyi alárendeltségben működő Határőr-ség.¹⁰ A tervezetek és ellentervezetek sorából, illetve az eredménytelen tárcaközi egyeztetések egymásutánjából kikerekedő presztízs vita intenzitása mellett a határvédelem korszerűsítése – ezekben a vezetőszervi iratokban legalábbis – nem került szóba. Az 1951. évi genfi menekültügyi konvencióhoz való csatlakozás¹¹ kapcsán is inkább csak áttételesen. A magyar titkosszolgálatok új főnöke, Pallagi Ferenc – egyben a belügyminiszter állambiztonsági helyettese – utasítására született főcsoport-főnökségi vélemény szerint „Magyarország – gazdasági helyzete, szövetségi kapcsolatai miatt – nem válhat a kelet-európai országokból menekülők célországává, [illetve rajta keresztül] a fejlett európai tőkés országokba való áttelepülés kivezető csatornájává. Fennáll annak a veszélye – a tőkés országok csökkenő fogadókészsége miatt –, hogy az országnak nagy tömegű menekültről kell gondoskodnia.”¹² Az előterjesztés más részei érthetőbbé teszik, hogy a célországgá válás – ami már ekkor létező állapot volt – abból eredően hatványozódna, hogy a nyugati államok egyre inkább elzárkóztak a növekvő számú menekült további befogadásától. Így a már meglévőkhöz képest duzzadna Magyarországon nehezen kezelhető mértékűre az érkezők száma: egy részük magyar területre – idáig szólóan érvényes – útlevelel érkezett, másik, ugrásszerűen gyarapodó részük viszont az úgynevezett zöldhatáron átszivárogyva vált idegenrendészeti, illetve menekültügyé.¹³

A vasfüggöny lebontása, a határnyitás fogalma a közfelfogásban az osztrák–magyar határzónához kötődik, holott Magyarország keleti határa mentén, az Erdélyből és tágabban Romániából menekülők egyre tömegesebb naponkénti konfliktusai miatt már „javában állt a bál”. *A menekültkérdéssel tehát Magyarország nem 1989-ben és nem a keletnémet turisták kitelepülővé válása okán ismerkedett meg. A genfi me-*

¹⁰ ÁBTL 1.11.1. ÁBMHT 45-63/46/1989.

¹¹ Erről 1989 márciusában döntött a Magyar Országgyűlés, és júniusban lépett hatályba.

¹² ÁBTL 1.11.1. ÁBMHT 45-63/79/1989.

¹³ A menekülők Magyarországra kerülésének módja szerint 1988-ban 52,5% érkezett legálisan és 47,5% illegálisan, míg 1989-ben 20,6% érkezett legálisan és 79,4% illegálisan. Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon, 1988–1994*. Püski, Budapest. 1997. 49.

*nekütlügyi konvencióhoz való csatlakozást a romániai menekültek ügye motiválta, akkor, amikor a keletnémet turisták státusváltásának kérdése még nem tematizálódott.*¹⁴ Erre a kronológiai rendre is tekintettel kezdjük az elbeszélést az 1989-re már egyértelműen konfrontációs zónának tekinthető keleti – román–magyar – határszakasszal.

A keleti – román–magyar – határmente

1989 júniusában, az állami és pártvezetés számára készített belügyminiszteri tájékoztatók egyikében Horváth István miniszter 1985-től kezdődően tekintette át a Romániából menekülők határrendészeti és elhelyezési-tartózkodási problémáit. Többek között arról számolt be, hogy az 1985–1987 közötti három év során (havi átlagban 18) összesen 654 tiltott határátlépés történt. Ehhez a hároméves summához képest 1988-ban egy év alatt tizenkétszeresére (7991 fő) – havi bontásban harminchatszorosára (666 fő) – emelkedett a zöldhatáron át Romániából menekülők száma. Ez az összesítés nem számolt azokkal, akik a jelzett évkörben Magyarországra még érvényes úti okmányokkal érkeztek, de innét már ezt nélkülözve kellett megkísérelniük a továbbjutást Nyugatra. Horváth belügyminiszter – egy korabeli sajtótudósítás szerint – már 1989 márciusában 14 000 Romániából érkezettnek kiadott tartózkodási engedélyről beszélt a magyar parlamentben, miközben 1985–1988 között 2192 román állampolgárt léptettek ki Magyarország nyugati határállomásain úgy, hogy a határőrizeti szervek „mellőzték útlevelükben a kiléptető bélyegző alkalmazását”.¹⁵ Mindezekén túl arra is kitér a belügyminiszteri tájékoztató, hogy míg korábban a magyar lakosság körében „a Romániából menekülők iránt a maximális megértés és a segítőkészség jelei voltak tapasztalhatók, napjainkban – az ország jelenlegi gazdasági helyzete, a növekvő munkanélküliség, a létbizonytalanság, az életszínvonal fokozatos romlása következtében – már a nyugtalanság, az egzisztenciaféltség, sőt, egyes területeken kimondottan a menekülők iránti ellenszenv jelei figyelhetők meg”. Esetenként arra is találhatók

¹⁴ HORVÁTH István–NÉMETH István: i. m. 324.

¹⁵ *Népszabadság*, 1989. március 11., illetve ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 107. A nyugati határon nyom nélkül kiléptettek mellett ugyancsak „nagyjából 2000 tiltott határátlépési kísérletet regisztrált 1988-ban a határőrség”, s ezek 90 százaléka eredetileg Romániából érkezett nem magyar – hanem román, illetve szász – volt. A *FigyelőNet* interjúja Székely Jánossal, a Határőrség akkori parancsnokával és Nováky Balázssal, a Határőrség törzsfőnökével 2007-ben. www.fn.hu/belfold/20070517/vasfuggony. (Letöltés, 2009. 08. 21.)

adatok, hogy a Romániából menekülő nem magyar nemzetiségűek negyede-harmada az erdélyi szászok soraiból került ki.¹⁶

Bár a korábbi években is bizonyára voltak konfliktussal járó esetek, most inkább egy, az elszántságot leleményességgel párosító esetet idézünk fel. N. J., határ közelében élő kovács megfigyelte, hogy a nemzetközi gyorsvonatok biharpüspöki vasútállomása és a magyar határállomás között mindig megállás nélkül közlekednek, és itt már nincs ellenőrzés. Megállapította, hogy saját személygépkocsija futóművének nyomtávolsága egyezik a vasúti sín nyomszélességével, így elhatározta, hogy kocsiját sínautóvá alakítja át. Négy teherautó-keréktárcsát vásárolt, azokat átalakítva felszerelte gépkocsijára. 1988. július 15-én megvárta, amíg a kiszemelt menetrend szerinti nemzetközi járat a feljutásra alkalmas közúti kereszteződésnél elhalad, majd a sínre hajtott, és követte az éppen elszakatoló gyorsvonatot. Feltartóztatás nélkül jutott át a határon. Debrecenben megkapta az ideiglenes tartózkodási engedélyt, és tíz nap múlva családjával együtt Győrbe költözött, ahol letelepedett.¹⁷

Az 1989-ből származó állambiztonsági jelentések többsége viszont egyéni tragédiákat rögzített, valamint azt is, hogy a határ menti térségben, illetve a menekültek körében államközi konfliktus eshetőségével számoló hírek is lábra kaptak. Június 5-én hajnalban a nagylaki határ mentén 9 fő csónakon próbált magyar területre átjutni a Maroson. A román határőrök közülük négy felnőttest és egy kiskorút lelőttek, négyen sebesülésekkel – de még élve – átjutottak Magyarországra.¹⁸

A Békés megyei állambiztonsági szerv 1989. június 19-i napi jelentésében azt az értesülést küldte fölöttes budapesti szervének, hogy Romániából érkezett informátora szerint „1989 őszén – október vagy november folyamán – Románia részéről tervbe van véve egy katonai offenzíva indítása Magyarország ellen. Ennek megfelelő – sík terepen történő operációt gyakorolva – részesülnek kiképzésben a csapatok. A román vezetés állítólag meg van győződve arról, hogy – a magyar katonai egységek elhelyezkedését és reagálási idejét figyelembe véve – a Tisza vonaláig minden akadály nélkül eljutnának.”¹⁹ Június 20-án

¹⁶ A most tárgyalt időközben némileg szűkítettebb menekült-adatbázist vizsgálva Sík Endre azt állapította meg, hogy a Romániából menekültek körében a mindenkorai magyar többség mellett 5–30% között pulzált a román, és 5–12% között pulzált a német (szász) menekültek aránya. Sík Endre: Erdélyi menekültek Magyarországon. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICS György (szerk.): *Társadalmi riport*, 1990. TÁRKI, Budapest. 1990. 516–534.

¹⁷ A Győr-Sopron megyei állambiztonsági szerv 1989. április 1-jei jelentése. ÁBTL 2.7.1. Vidéki NOIJ.

¹⁸ ÁBTL 2.7.2. BMNT 108.

¹⁹ ÁBTL 2.7.1. Vidéki NOIJ R-23-6/33/89.

a biharkeresztesi magyar–román határállomáson mintegy 150 magyar állampolgárt leszállítottak a nemzetközi gyorsról, s minden nem személyes holmit – a legapróbb áruféleségeikig – elkobozták tőlük. Eközben az egyik román vámellenőr azt a megjegyzést tette, hogy „köszönjük ezt június 16-ának”, ami – az adott helyzetben – egyértelműen Nagy Imre és 1956-os mártírtársai eltemetésére vonatkozott.²⁰ A következő hónapokból fennmaradt miniszteri tájékoztatók visszatérő mozzanata, hogy növekszik az ok nélküli utasvárakoztatás, az indokolatlan vonatkésleltetés, illetve a magyarelles hangulat hivatali berkekből kiinduló szítása.

1989. július második felében a belügyminiszteri napi tájékoztató arról informál, hogy „hihetetlen gyorsasággal kezdték meg lebontani a román–magyar határ román oldalán a határműszaki berendezéseket” – beleértve ebbe mind a korábbiakat, mind pedig a nemrégiben telepíteteket is. Románia „mélységi területeiről” a határkörzetbe vezényelt sorakatonai egységekről tesz említést. Feladatukként a határközelebi térségekben végzett aratási, betakarítási munkálatok fokozott biztosítását jelöli meg.²¹ A műszaki akadályok sürgős eltávolítására és a megélnékülő román csapatmozgásokra más magyarázatot vél találni a Bács-Kiskun megyei állambiztonság augusztus 17-i jelentése. Eszerint „Biharugra községben az emberek arról beszélnek, hogy 1989. augusztus 22-én román csapatok megtámadják és a Tisza vonaláig elfoglalják Magyarországot. Ez a román pártfőtitkár ajándéka a román nép számára, hazájuk [augusztus 23-án esedékes] felszabadulásának évfordulójára.”²² Ez ugyan – mert nem következett be – rémhírnek bizonyult, de a szeptember 4-i belügyminiszteri tájékoztató a korábbi óvatoskodó körülírás helyett már kifejezetten a román katonai csapatmozgások nyugtalanító folytatódásáról szól a magyar határhoz közeli nagyvárosok, Arad, Temesvár és Nagyvárad körzetében. Ezek megfigyelését most már nem csupán határmenti, hanem mélységi felderítéssel kísérik nyomon.²³ A belügyminisz-

²⁰ ÁBTL 2.7.2. BMNT 119.

²¹ ÁBTL 2.7.2. BMNT 141.

²² ÁBTL 2.7.1. Vidéki NOIJ 20/4-113/89.

²³ ÁBTL 2.7.2. BMNT 172. A nagyobb számban magyarok lakta városok körüli csapatösszevonásokra egy négy hónappal későbbi – 1990. január 8-ról datált – hírszerzői jelentés látszik életszerűbb magyarázatot adni. Az 1989. decemberi romániai eseményekről szóló ezen első „összegzés” szerint, a Temesvárott ki-robbant megmozdulások után az lett volna a feladatuk, hogy támadást indítsanak olyan további városok ellen, amelyeknek számottevő volt a magyar lakossága, de erre Milea hadügyminiszter végül is nem adta ki a számára borítékolt parancsot. BM III/I-D. 67-73-1/4/90; ÁBTL 1.11.4. 1200/1990/L.

terrel csak nevében azonos Horváth István, bonni magyar nagykövet úgy emlékszik, hogy akkoriban olyan hazai titkosszolgálati jelentések is eljutottak hozzá, amelyek szerint Ceaușescu kezdeményezésére Románia, Csehszlovákia és az NDK közös katonai fellépést is fontolgatott Magyarországgal szemben.²⁴ Ezt más források is alátámasztják: Szüts Pál bukaresti magyar nagykövet szeptember eleji jelentése az egykori Kisantant – változó felállásban történő – életre keltését vizionálta, míg a Magyar Országgyűlés elnöke, Szűrös Mátyás a sajtónak is kiszivárogtatva szólt „burkolt román katonai fenyegetésről”.²⁵

Csengerűjfalu térségében augusztus 20-án öt személy próbált a zöldhatáron átjutni, de a román járőr észrevette őket, és fegyverrel egyiküket megsebesítette, mire a többiek lefegyverezték. Kényszerítették, hogy a magyar határvonalig velük tartson, ott szabadon engedték, de fegyverét nem adták vissza. Magyar oldalon a határőrök a sebesültet azonnal a helybéli körzeti orvoshoz vitték, aki – miután ellátta – mentőt hívott, és két menekülttársa kíséretében szállították a mátészalkai kórházba.²⁶ Szeptember 9-én a nyírábrányi őrskörzetében egy járőr elfogta B. I. 22 éves és Sz. L. 19 éves, Nagykarolyból érkezett határsértőket, akik – bántalmazásukat nem tűrve – két román határőrt még a túoldalalon lefegyvereztek, azokat a magyar határig fegyverrel kényszerítve magukkal hozták, s ott útjukra eresztették őket. A magyar határőrök felszólítására nekik a fegyvereket átadták, ellenállást nem tanúsítottak. Nevezettek magyar területen tartózkodási engedélyt kaptak.²⁷

Augusztus és szeptember folyamán sorra érkeztek olyan információk, miszerint a Romániából menekülők között az ottani biztonsági szervek beszervezett megbízottai is átszivárogtak magyar területre. Ezek között olyanok is akadtak, akik meghallgatásuk során a magyar szervek számára felfedték átdobásuk célját. Megbízásuk főként arra szólt, hogy a kelet-magyarországi katonai diszlokációt tanulmányozzák, és derítsék fel a menekültekkel kapcsolatos magyarországi hivatali ügyintézés rendjét. Emellett olyan feladattal is érkeztek megbízottak, hogy tájékozódjanak a magyar lakosság hangulatáról, próbáljanak kapcsolatba kerülni más román nemzetiségű menekültekkel, és utóbbiakat próbálják hazá-

²⁴ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal, Magyarország akkori bonni nagykövetével. Országos Széchényi Könyvtár Történelmi Interjúk Tára (továbbiakban: OSZK TIT) Az interjú jelenlegi „nyers” munkapéldánya a kutatás számára még nem autorizált, ezért külön is köszönettel tartozom az anyag hozzáférhetővé tételéért.

²⁵ FÖLDES György: i. m. 473–474.

²⁶ ÁBTL 271. Vidéki NOIJ. Szabolcs-Szatmár megyei ÁB jelentés, 1989. augusztus 21. R-214-23/29/89.

²⁷ ÁBTL 2.7.2. BMNT 177.

jukba való visszatérésre rábírní.²⁸ Összegezve, Magyarország keleti határain a már addig is lappangó konfliktushelyzet egyre nyíltabbá vált, midőn a fővárosban és a nyugati határszakaszon újabb krízishelyzet kezdett gerjedni. Nagyszámú – és folyamatosan tovább gyarapodó – keletnémet turista, nyaraló aspirált státusváltásra: arra, hogy engedjék őket kiutazni a magyar hatóságok Ausztrián keresztül a Német Szövetségi Köztársaságba. De haladjunk itt is sorjában.

A nyugati – osztrák–magyar – határmente

1989. január eleji hírszerzői információ szerint a magyar–osztrák határszakaszon telepített műszaki zár felszámolásának terve pozitív visszhangot váltott ki osztrák politikai körökben és a közvéleményben. Korántsem volt ilyen kedvező viszont az osztrák rendőri, vám- és határőrizeti szervek reakciója: attól tartottak, hogy „különösen a Romániából és az NDK-ból a zöldhatáron át érkező személyek számának várható növekedése miatt” számottevő mértékben megszaporodik munkájuk és leterheltségük.²⁹ Ennél is szókimondóbb volt egy osztrák kormánytanácsos véleményét közvetítő hírszerzői jelentés: „Ausztria nem örül egyértelműen annak, hogy hazánk felszámolja az osztrák államhatár mellett húzódó műszaki zárat, különösen most, hogy a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásunk következményeként nem kizárt: a szocialista országok állampolgárai még inkább Magyarországon keresztül próbálnak majd Nyugatra átjutni. Hazánknak higgadtságot és mérsékletet kell tanúsítania reformelképzeléseink során, (...) tekintettel kell lennünk a stratégiai realitásokra, valamint szövetségeseink érdekeire és érzékenységére is.”³⁰ Január utolsó hetében „baráti” titkosszolgálat arról értesítette a magyar testvérszervet, hogy a bonni Külügyminisztérium már 1988 szeptemberében bizalmas direktívát küldött a Német Szövetségi Köztár-

²⁸ ÁBTL 2.7.1. Vidéki NOIJ. Békés megyei jelentés, augusztus 10. R-203-6/40/89.; augusztus 21. R-203-6/41/89.; szeptember 18. R-203-6/44/89.; szeptember 20. R-203-6/45/89.; Csongrád megyei jelentés, szeptember 26. 115/89/09/26. Előfordult, hogy egy ügynököt fizetség ígéretével dobtak át a határon, de mivel az illető a feladat teljesítése után nem kapta meg a beígért honoráriumot, másodjára már önként és végleges megtelepedés szándékával szökött át/vissza Magyarországra. Szabolcs-Szatmár megyei ÁBTL jelentés, augusztus 15. R-214-23/26/89.

²⁹ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 3/10. 89/01/04.

³⁰ ÁBTL 1.11.4. K-V/39/2735/764. 1989. 04. 10. Tartalmában lényegében hasonló álláspontról ad hírt az Osztrák Szocialista Párt és az Osztrák Néppárt „vezető köreiből” származóan egy másik, külügyi vonalról érkezett információ. ÁBTL 1.11.4. K-V/39/67/9-988. 1989. 03.30.

aság budapesti nagykövetségnek „az NDK állampolgárokkal való bánásmódról. Eszerint a konzul lehetőleg kerüljön minden kapcsolatot a »tanácsot kérő« NDK állampolgárokkal; a konzulátus munkatársai – legjobban, ha a magyar konzuli alkalmazottakon keresztül – a konzul jelenlétének letagadásával is utasítsák az NDK állampolgárokat saját hazájuk hatóságaihoz. »Romániai németekkel« az NSZK külképviselet csak akkor foglalkozzon, ha azok magyar úti okmányokkal el vannak látva. Mivel a »romániai németek« Ausztriába történő kicsempészésének kísérletei nagyon megterheltek Magyarországot és az NSZK viszonyát, a nagykövetség utasítást kapott arra, hogy Magyarország és Románia konfliktusában szigorúan semleges magatartást tanúsítson, s így védje az NSZK pozícióját. A szövetségi kormány súlyt helyez arra, hogy kelet-európai politikáját ne terheljék meg a magyar–román viták.”³¹

1989. április 17-én a Belügyminisztérium állambiztonsági miniszter helyettese előterjesztést tett a miniszternek, s a változóban lévő helyzetre tekintettel a BM Határőrség „állambiztonsági védelmével összefüggő katonai elhárítási feladatok fokozódása” miatt – sorállomány helyett mindinkább hivatásokkal kívánták lecserelni a határellenőrzést –, a legforgalmasabb tranzitpontokon, Budapesten, Hegyeshalomban és Sopronban 1–1, azaz összesen 3 új katonai elhárító státusz létesítését szorgalmazta.³²

Egy héttel a műszaki határzár elbontásának május 2-i kezdete után,³³ az elhárítástól származó május 9-i információ szerint a keletnémet közvéleményt máris erősen foglalkoztatta a magyarországi műszaki határzár lebontása. Ugyanezt erősíti Horváth István, Magyarország akkori bonni nagykövetének az az értesülése, mely szerint „az NDK-ban hatványozottan növekedett ezekben a napokban azoknak a száma, akik turista útlevélet kértek magyarországi beutazás céljából”.³⁴ A magyar hírszerzés azt is tudni vélte, hogy az NDK vezetése június 1-jétől új rezsim bevezetését tervezi: csak azoknak engedélyeznék a magyarországi utazást, akik onnét meghívólevéllel rendelkeznek.³⁵ Mint kiderült, ez a tájékoztatás Magyarország kelet-berlini nagykövetétől származott, de valóság tartalma épp annyi volt, mint annak a másik berlini politikai pletykának, miszerint Kádár János azt fontolgatta volna ekkoriban, hogy az NDK-ban kérjen politikai menedékjogot.³⁶ Az viszont igaznak bizonyult, hogy az

³¹ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 16/16. 89/01/23.

³² ÁBTL ÁBMHT 1.11.1. 45-63/46/1989.

³³ Erről 1989. február 28-án hozott döntést az MSZMP KB Politikai Bizottsága.

³⁴ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal. OSZK TIT.

³⁵ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 88/15. 89/05/09.

³⁶ OPLATKA András: i. m. 96–98.

NDK hatóságok esetenként elutasítottak kiutazási kérelmeket a hónap hátralevő részében, illetve egyes megszervezett és már befizetett társasutazásokat is indoklás nélkül mondtak le az ottani utazási irodák.³⁷ A határok „légiesítésére” csalafinta – de tömegesen aligha követhető – megoldást az a személy talált, aki ekkoriban, 1989. május 10-én Fertőrákos térségében egy sárkányrepülővel lógott át Ausztriába.³⁸

A még műszaki zárral védett magyar határ utolsó időszakának „átjárhatóságára” utal, hogy a bonni kormány adatai szerint az 1988 elejétől 1989 közepéig terjedő másfél évben összesen 921 – havi átlagban félszáz (51) – NDK állampolgár jutott át Magyarországról illegálisan az NSZK-ba.³⁹ A menekülők szempontjából sikeres „disszidálást” illetően nem különböznek lényegesen a magyar belügyi adatok sem, utóbbiak viszont inkább a megakadályozott eseteket regisztrálták. A távozók egy részének ugyanis a határőrök észlelését kikerülve sikerült átjutniuk. Egy további hányadot jelentettek azok, akikről a magyar határon járőrözők egyszerűen nem jelentették, hogy szolgálatuk közben sikeres illegális átjutásnak is szemtanúi voltak. Részben azért nem, mert nem volt jó pont, ha kudarcról adtak számot, részben pedig azért nem, mert a fiaskóról ugyanannyi – sőt több –, „nemszeretem” magyarázkodást, igazoló jelentést kellett körmölni, mint a ténylegesen feltartóztatott határsértők visszairányításáról az ország belsejébe. Gemütliche K. u. K. Schlampe-rei während des Untergangs des Gulasch-kommunismus...⁴⁰

Hírszerzési információk szerint 1989. július közepén az NSZK kormányának ülésén is napirendre került a Berlin–Budapest–Bonn relációjú népességmozgás, és arra jutottak, hogy a nyugatnémet médián keresztül lenne célszerű figyelmeztetni az NDK lakosságát arra, hogy a magyarországi műszaki zár elbontása „nem jelenti az osztrák–magyar határ akadálytalan átlépésének lehetőségét” – ami igaz volt. Mindezen felül annak

³⁷ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 95/18. 89/05/18.

³⁸ ÁBTL 2.7.2. BMNT 90. Ez sikeres ellenpéldája volt egy két hónappal korábbi kelet-berlini kísérleteknek: március elején egy keletnémet fiatalember maga készítette léggömbbel sikeresen átnavigált ugyan Nyugat-Berlin légterébe, de ott lezuhant és szörnyethalt. BALÓ György–LPOVECZ Iván (szerk): *Tények könyve '90*. Ráció Kiadó, Budapest, 1990. 69.

³⁹ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 141/8. 89/07/21.

⁴⁰ A határsértésekkel szembeni növekvő közömbösségben az is közrejátszhatott, hogy lényegében még ugyanaz az állomány teljesített szolgálatot, mint az előző két évben, a műszakilag is teljesen amortizálódott berendezések idején. „Az akkor már több mint húsz éves szerkezet össze-vissza jelzett. Madarak, vadak és szállókékek akár naponta 3–4-szer is [tévésen, főlegesen] riasztották az állományt,” ami egyre észrevehetőbben demoralizálta a szolgálatra ide rendelteteket. A *FigyelőNet* interjúja Székely Jánossal, a Határőrség akkori parancsnokával és Nováky Balázssal, a Határőrség törzsfőnökével 2007-ben. www.fn.hu/belfold/20070517/vasfuggony. (Letöltés, 2009. 08. 21.)

közlésével igyekeztek mérsékelni a határ-rohamot, miszerint „a magyar határőrizeti szervek szigorított ellenőrzést vezettek be az illegális határátlépések megakadályozására”⁴¹ – ami viszont nem volt igaz. Mindkét információtól azt remélték, hogy mérsékelhetik az NSZK budapesti nagykövetségére nehezedő növekvő nyomást, holott – úgy tűnik – ezzel inkább csak tippet adtak, mert épp ez után indult meg a magyarországi német turisták részéről a tömeges menedékkérés az NSZK budapesti képviseletén. Fennmaradt dokumentumok szerint a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövete, Alexander Arnot 1989. augusztus első napjaiban Horváth István belügyminisztertől kért tájékoztatást a német menekültekkel kapcsolatos magyar álláspontról. A miniszter Pál-lagi Ferenc állambiztonsági miniszterhelyettest bízta meg a tájékoztató elkészítésével. Ebben az augusztus 10-i iratban még ugyanaz a felfogás köszön vissza, mint amit a titkosszolgálatok főnökétől származóan már három hónappal korábban is olvashattunk: „Hazánk nem kíván a kelet-európai menekültek kivezető csatornájává lenni.”⁴² Azaz, egy bő héttel a Sopronhoz közeli alkalmi határnyitás-határátörés előtt a Belügyminisztérium – úgy tűnik – még nem számolt a dolgok ilyenén fordulatával, így aligha kaphattak egyértelmű utasítást azokban a napokban a helyzet változásáról a „frontzónában” szolgálatot teljesítő határőrök sem.

A páneurópai piknikről az első információ 1989. július 10-én bukkan fel a titkosszolgálati iratokban. A Hajdú-Bihar megyei állambiztonsági szerv értesítette a központot: Habsburg Ottó június 20-i debreceni látogatása során – a Magyar Demokrata Fórum (MDF) helyi vezetőivel folytatott diskurzus közepette – merült fel, hogy „augusztus-szeptember hónapban egy osztrák–magyar szalonasütést rendezzenek az osztrák–magyar határon, melyet azután minden hónapban megismételnének. Az MDF Habsburg Ottó javaslatát elfogadta, és az elnökség egy tagját bízta meg az esemény megszervezésével.”⁴³ Július 31-én a magyar belső reakció elleni elhárítás – az úgynevezett III/III. csoportfőnökség – tájékoztatta feletteseit a fedőprogram keretében szerveződő soproni páneurópai piknik előkészületeiről. Eszerint az Országos Klubtanács augusztus 13–20. között szervezi negyedik martonvásári nyári táborát – melyet „Sorsközösség Európa közepén” címmel rendeznek –, és ennek lenne a záró-

⁴¹ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 141/8. 89/07/21.

⁴² Nagy László: A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. *Soproni Szemle*, 2001/1. 76–87.

⁴³ ÁBTL 2.7.1. Vidéki NOIJ Hajdú-Bihar megyei ÁB. 1989. július 10. R-5/28-4/89.; Győr-Sopron megyei ÁB jelentés július 24. R-61/6/34/89. Van, aki nem Habsburg Ottótól, hanem leányától, Walburga von Habsburgtól eredezteti a határmenti piknik ötletét. HORVÁTH István–NÉMETH István: i. m. 356.

programja augusztus 19-én a Sopron és Fertőrákos közötti osztrák–magyar határszakasz valamely pontján. Az eredeti „szalonnasütés” időközben divatosabb elnevezésre módosult: „Páneurópai piknik a vasfüggöny helyén” című összejövetelre szolt az invitálás. Ennek részeként „egy felhívást kívánnak közzétenni, hogy a külföldi résztvevők, illetve meghívottak terjesszék a páneurópai eszmeiséget saját hazájukban, és hogy augusztus 20. ettől kezdve – az országhatárok jelképes megszüntetését demonstrálva – legyen egy évenkénti Páneurópai Jamboree napja.” A pikniket szervezőként egyfelől az Országos Klubtanács, másfelől az MDF budapesti, soproni, kőszegi és debreceni szervezetei jegyzték.⁴⁴

Ekkorra már valóban menekültkrízissé eszkalálódott a Berlieni Fal felépítése óta évente egyre nagyobb számban Magyarországra koncentráló „belnémet” vakációs barátság, illetve a szezonális „családegyesítés”. Ugyanakkor – amint egy, az elhárítás (III/II.) által szerzett augusztus 18-i értesülésben olvasható – „a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövetségének vezető diplomatái (...) egymás között egyetértettek abban, hogy Magyarország nem tekintheti politikai menekülteknek az NDK állampolgárait csak azért, mert át akarnak települni a NSZK-ba. Az egyik vezető diplomata szerint eleve nem tekinthető politikai üldözöttnek olyan személy, aki hivatalosan engedélyt kapott arra, hogy külföldre utazhasson.”⁴⁵ Ehhez képest – nyilván eltérő instrukciók nyomán – másképp gondolták és másképp viselkedtek a szomszédban, azaz az NSZK bécsi külképviseletén. Egy ugyanezen napról származó másik hírszerzőjelentés szerint ugyanis „az osztrák hatóságoknak úgyszólván semmi hivatalos teendőjük nincs az NDK-beli menekültekkel, akár Magyarország, akár Jugoszlávia felől érkeznek azok. A szóban forgó érdeklődőket a Német Szövetségi Köztársaság bécsi nagykövetségére irányítják, ahol azonnal gondoskodnak továbbutazásukról az NSZK-ba. A körülmények arra utalnak, hogy erre vonatkozóan megállapodás van Ausztria és az NSZK között, mivel az osztrák hatóságok a román és más menekülteket visszaküldik, NDK-belit viszont soha.”⁴⁶

Szintén még augusztus 18-án a szombathelyi határőrkerület zsirai határőrsénél az NSZK budapesti nagykövetségének katonai attaséja DT 04-55 rendszámú gépkocsival közeledve csak a járőr figyelmeztető lö-

⁴⁴ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 147/48. 89/07/31. Ugyanerről tájékoztat a Heves megyei ÁB jelentése augusztus 1-jén, a Vas és a Baranya megyei ÁB jelentése augusztus 2-án. Az augusztus 19-re történő előkészületek és a történetek legaprólékosabb leírását lásd NAGY László: i. m.

⁴⁵ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 161/11. 89/08/18.

⁴⁶ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 161/12. 89/08/18.

vése után állt meg. „A határőrség munkáját tanulmányozta” választ adta a feltett kérdésre, majd feltartóztatása után 25 perccel, 15 órakor elhagyta a határőrkerületet.⁴⁷ Három napra rá, augusztus 21-én, a korábbi helyen – a szombathelyi határőrkerület zsirai határőrs területén – Kurt-Werner Schulz 36 éves weimari lakos tiltott határátlépés közben dulakodásba keveredett és földre teperte Kovács Zoltán határőr járőrparancsnokot, akinek fegyverét elvenni próbálta, ám az elsült, és magát Schulzot sebezte halálra. A vele tartó, szintén weimari illetőségű Gundula Schafitelt és 6 éves gyermekét őrizetbe vették.⁴⁸

A magyar kormány rövid időn belül tájékoztatást kapott a páneurópai piknik német fogadtatásáról. 1989. augusztus 21-én a bonni magyar nagykövet azt jelentette, hogy „az NSZK vezető körei nagyra értékelik a magyar kormány humánus magatartását, amelyet a hazánkban tartózkodó és az NSZK-ba áttelepülni kívánó NDK állampolgárok ügyében tanúsított. Belátják, hogy Magyarország az eddigi intézkedésekkel – az áttelepülésre várók megtűrése, az illegális határátlépőkkel szembeni jóindulatú elbánás – kimerítette azokat a lehetőségeket, amelyeket az NSZK kormánya reálishan elvárhat a magyar féltől.” Bonni vezető körökben ekkor azzal számoltak, hogy az áttelepülni szándékozó és már Magyarországon tartózkodó NDK-beli állampolgárok ügye egy-két hónapon belül megoldódik, mindazonáltal „az NSZK Belügyminisztériumának egyik vezető munkatársától származó információ szerint a nyugatnémet hatóságok tartanak attól, hogy az NDK állampolgárok kiengedése Magyarországról beláthatatlan [további] menekültáradatot indítana el az NSZK felé Magyarországon keresztül”.⁴⁹

A páneurópai piknik egyfelől a szabad világba vágyakozókat bátorította, másfelől a médiát, illetve utóbbinak azt a részét, amelyik maga akart beszámolni „eredeti” vasfüggönyszaggató sokadalomról. Ezt a piknikretort szervezte meg a ZDF televízió egyik munkatársa (A. S.) augusztus 23-án, amikor három Volánbuszt rendelve 184 NDK állampolgárt fuvarozott Budapestről a sopronpusztai határőrs szakaszára azzal a biztattással, hogy kellő elszántságot tanúsítva átjuthatnak Ausztriába. A felülretett NDK-sok neki is lódultak a határnak, de a szolgálatot teljesítő határvédelmi alakulat több figyelmeztető lövése nyomán megtorpanak:

⁴⁷ ÁBTL 2.7.2. BMNT 145.

⁴⁸ ÁBTL 2.7.2. BMNT 164.; ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 163/14. 89/08/22.

⁴⁹ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 162/7. 89/08/21. Nincs számszerűsíthető adatunk, de a Magyarországon tartózkodó keletnémet „turisták” számát azok is gyarapították ezekben a napokban, akik Bulgáriából vagy Romániából voltak hazatérőben, s időközben értesülve a történetekről, itt várták a további fejleményeket.

a médialátványosságnak szánt határáttörés – sebesülés nélkül bár, de – faskóval végződött. Az előző napi esetből meglehetősen gyorsan tanult a magyar elhárítás, és azonnal figyelés alá vonta a nyugati határ irányába szülő „különjárat” buszrendeléseket. Így a Máltai Szeretetszolgálat által augusztus 24-re rendelt újabb négy Volánbuszt – és több mint 200 utasát – különösebb feltűnés nélkül tartóztatták fel és fordították vissza Karakószörcsöknel (Veszprém megye), ahonnét még bő száz kilométer-re volt a célállomásként megjelölt nyugati határváros, Szentgotthárd.⁵⁰

Ennek ellenére, mégis volt ezen a napon „röptében szervezett” határáttörés. Csakhogy ezt a miniszterelnök közvetlen környezetében dolgozók készítették elő: Ferihegyről repülőgépen indították útnak az NSZK-ba azt a mintegy 120 keletnémet menekültet, akik az NSZK budapesti nagykövetségét tartották addig „megszállva”, lényegében ellehetetlenítve a külképviselet munkáját. Németh Miklós miniszterelnök azért is tartotta szükségesnek a helyzet gyors megoldását, mert ekkorra már bizalmas diplomáciai úton egyeztették másnapi találkozásukat a nyugatnémet vezetéssel, s nem akarta, hogy olyan színezete legyen a dolognak, mintha a gymnichi tárgyalások – azaz nyugatnémet presszió – hatására intézkedett volna az említettek „kiröptetéséről”.⁵¹

Alighogy hazatért a magyar kormánydelegáció Bonn-ból, Horn Gyula külügyminiszter már fordult is vissza a másik Németországba, Kelet-Berlinbe. A német párt és állami vezetés prominenseivel folytatott itteni megbeszélései sokféleképp jellemezhetőek, csak éppen testvériesnek és barátinak nem. Az elvtársias jelző talán a leginkább releváns, ha figyelembe vesszük, hogy egyik tárgyalópartnere reményének adott kifejezést a tekintetben, hogy Hornt előbb vagy utóbb a nemzetközi munkásmozgalom akasztófáján látja majd viszont. A fagyos légkörű tárgyalásnak egy témánkba vágó (titkosszolgálati) következménye lett. Bizalmas megállapodás született arról, hogy a Stasi munkatársainak egy csoportja Budapestre indulhat, s egy hét áll rendelkezésükre ahhoz, hogy Magyarországon vakációzó polgártársaikat próbálják meggyőzni: térjenek vissza az NDK-ba.⁵²

1989. szeptember 10-én este jelentették be, hogy Magyarország kilépteti az osztrák–magyar határon az itt tartózkodó – és hazatérni nem kívánó – keletnémet polgárokat. Ezen a ponton már sort keríthetnénk a határnyitás nyomán távozó NDK-sok adatszerű bemutatására, mégis egy rövid kitérőt kell tennünk. A történetben ugyanis – leginkább szept-

⁵⁰ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 166/9. 89/08/25.; Központi NOIJ 167/10. 89/08/28.

⁵¹ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal. OSZK TIT.

⁵² Uo.

tember folyamán – rövid, de figyelmet érdemlő epizódszerep jutott a magyar–csehszlovák határszakasznak is.

Az északi – csehszlovák–magyar – határmente

A magyar állambiztonsági szervek egy hónappal az osztrák határ mentén húzódó magyar műszaki zár lebontásának megkezdése után, 1989. június első dekádjában kaptak információt arról, hogy „a csehszlovák határőrség a magyar határszakaszon technikai berendezéseket helyez el a közeli jövőben várható határsértések megakadályozására”. Ezzel egyidejűleg kezdtek ebbe a térségbe vezényelni új katonai alakulatokat is, és velük határközeli térségekben végeztettek harcászati gyakorlatokat.⁵³

1989. szeptember 15-én érkezett felderítési információ szerint a csehszlovák hatóságok fokozott ellenőrzést folytatnak országuk területén a magyar határ mentén, és az ott fellelt NDK állampolgárokat – úti okmányaik érvényességétől függetlenül – visszairányítják az ország belsejébe.⁵⁴ Szeptember 19-én Pilismarótnál, szeptember 21-én Esztergomonál emeltek ki egy-egy vízbefulladt ember holttestét a Dunából, akikről – a ruhájukban talált igazolványok alapján – megállapították, hogy NDK állampolgárok voltak.⁵⁵ Vélhetően a folyót Szlovákia felől átúszva remélték Magyarországra jutni. 1989. szeptember 19-én csehszlovák–magyar határmegbízotti találkozót tartottak. A pozsonyi határőrkerület parancsnokának elmondása szerint intenzívvé vált a magas szintű kapcsolat az NDK és a csehszlovák belügyi szervek között. Berlini kérés nyomán már a hazatérés megtagadásának gyanúja alapján is előállítanak, illetve NDK szerveknek adnak át keletnémet állampolgárokat. Ezeket személyesen veszi át a pozsonyi NDK konzul, de míg korábban 18–20 fős kontingens összegyűlése esetén repülőgépekkel transzferálták őket Berlinbe, az elmúlt hét óta – „az újabban elfogottak nagy száma miatt” – már iderendelt különbuszokkal szállítják őket vissza az NDK-ba.⁵⁶

Egy nappal későbbi, szeptember 20-i információ szerint a prágai magyar konzulátuson rendszeressé vált olyan NDK állampolgárok jelentkezése, akik nem kívántak hazatérni. A jelentés esélyként latolgatja, hogy

⁵³ A Győr-Sopron megyei állambiztonsági szerv 1989. június 5. és június 12-i jelentése. ÁBTL 2.7.1. Vidéki NOIJ.

⁵⁴ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 181/11. 89/09/15.

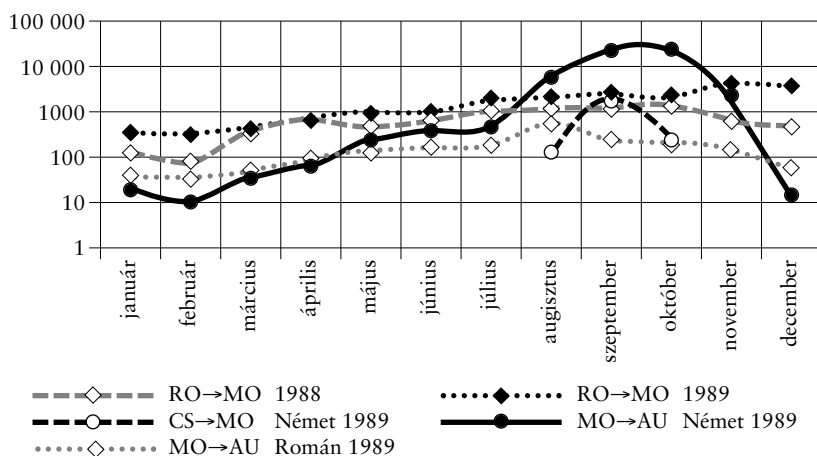
⁵⁵ ÁBTL 2.7.2. BMNT 184., 186.

⁵⁶ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 185/11. 89/09/21.

idő múltával „kétségbeesésükkel párhuzamosan nőhet agresszivitásuk, ezért a jövőben vagy a konzulátus munkáját kell korlátozni, vagy biztosításuk fokozásáról szükséges gondoskodni”.⁵⁷ Mindemellett szaporodtak azok az esetjelentések, miszerint NDK állampolgárok a szlovák–magyar határátkelőhelyeken a határsorompókat áttörve jutottak át magyar területre. Erre reagálva a szlovák határőrizeti szervek egyfelől már a határtól távolabbi forgalom-ellenőrzésekkel igyekeznek „kiszűrni” az NDK forgalmi rendszámú gépjárműveket, másfelől rohamtempóban állítottak fel a határsorompók előtti területen gépkocsik kitörését ellehetetlenítő műszaki akadályokat, illetve építményeket. (Erről a NOIJ mellett visszatérően tesznek említést a belügyminiszteri napi tájékoztatók is.)

Három évtáj felől összegyűjtve a Magyarország határaitra 1989 folyamán terhelődő rendkívüli nyomást, nézzük meg ennek számszaki jellemzőit is.

A diagramon is nyomon követhető adatok szerint az év első felében a keletnémetekhez képest – és az előző, 1988. évhez hasonlóan – a Románia felől menekülők száma mindvégig magasabb volt, és az ezzel összefüggő „rendkívüli események” adtak visszatérően munkát a magyar határőrségnek. (RO→MO 1988; RO→MO 1989) Az NDK menekültek – politikai és határrendészeti értelemben egyaránt – leginkább augusztusban

A vasfüggönnyt erodáló migráció Magyarország keleti és nyugati határain, 1988–1989-ben (Logaritmus skálán)

⁵⁷ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 184/11. 89/09/20.

és szeptemberben gerjesztettek kettős krízishelyzetet. (MO→AU Német 1989) Ugyancsak szeptemberben regisztráltak Szlovákia felől kiugró számú (1913) keletnémet átszökést a zöldhatáron. (CS→MO Német 1989) (Ez 83 százaléka volt a Csehszlovákia felől végrehajtott összes – 2308 – illegális belépésnek.) Szeptember közepétől viszont – Magyarországra számára legalábbis – elsődlegesen utazásszervezési kérdéssé csillapodott a politikai konfliktus. A magyar belügyi statisztika szerint augusztusban 5366, szeptemberben 19 464, októberben 21 943, novemberben 2636 keletnémet távozott az osztrák–magyar határon. (Az év végéig összesen 50 640 fő. MO→AU Német 1999) Ehhez tartozik, hogy a határregisztráció 7360, német utasokkal kilépő gépjárművet számlált, de ebben bizonyosan voltak kisebb-nagyobb befogadóképességű autóbuszok is, mert a kilépők száma közel kétszer annyi, mint amennyien „csak” személykocsiba befértek volna.⁵⁸ Az is leolvasható a diagramról, hogy a német krízis közepette sem apadt a Romániából érkezők száma, sőt: novemberben éppen akkor érte el a havonkénti legmagasabb számot (3588), amikor a német kilépés már alábbhagyott. Míg Romániából 1988-ban 7991 átmenekülőt regisztráltak, 1989-ben – már a decemberi bukaresti fordulat előtt – majdnem hússzezren (18 829) szánták rá magukat szülőföldjük odahagyására.⁵⁹ (RO→MO 1988; RO→MO 1989) Magyarán, a menekülések dinamikáját tekintve a keletnémetek ügye olyan volt, mint egy előre nem kiszámítható vulkánkitörés, a magyar–román határon át menekülők kérdése viszont előtte, közben és utána is növekvő intenzitású krízishelyzet naponkénti kezelését igényelte. Magyarország állandósuló külső biztonságpolitikai kockázat közepette abszolválta a békés – „kerekasztalos” – rendszerátalakítást.

Nem érdektelen ebből a szempontból Németh Miklós egy közelmúltban adott interjúja a határnyitással is összefüggő korabeli magyar–szovjet viszonyról. „Gorbacsov szavaiból arra következtettem, hogy szövetségesre van szüksége Kelet-Közép-Európában. Ebben a tekintetben csak Lengyelország és Magyarország jöhetett szóba. A többiek az ortodox vonalat erősítették a térségben.” A Varsói Szerződés irányító testületeinek 1989-ben tartott különböző ülésein ugyanez a – nem ritkán éles

⁵⁸ A Nyugatra távozó keletnémetek mindegyikének elszállításához az a Magyarországon hátrahagyott további 660 személygépkocsi, 47 motorkerékpár és 36 lakókocsi is kevés lett volna, amelyekről – már idézett munkájában (OPLATKA András: *Egy döntés története*. I. m. 309.) – emlékezik meg.

⁵⁹ A keletnémet átvonulási hullámot követően, 1989. december 31-én Magyarországon összesen 26 445 menekültet tartottak számon. Ebből 18 865 volt magyar (71,5%); 5690 román (21,5%); 1600 német (6%); 290 pedig más nemzetiségű (1%). BALÓ György–LÍPOVECZ Iván (szerk): *Tények könyve '91*. Ráció Kiadó, Budapest, 1991. 760.

szembenállásig menő – összekülönbözés volt jellemző, de épp ez a reformpárti/ortodox megosztottság mérsékelte azt a fenyegetettséget is, amit Ceaușescu Romániája felől érzékelt a magyar politikai vezetés. Bármennyire lazulóban voltak is a szövetségi összetartozás kötelezettségei, Moszkva támogatása – vagy legalább hallgatólagos jóváhagyása – nélkül egy ilyen fegyveres konfliktust nem lehetett előidézni. Gorbacsov-nak pedig bel- és külpolitikailag is az állt érdekében, hogy „jegelje” a román Conducator magyar-ellenességét. Ilyen értelemben valószínűleg alacsonyabb volt Magyarország tényleges fenyegetettsége Románia részéről annál, mint ahogy azt – a dolgozat elején idézett – magyar diplomaták, politikusok, illetve titkosszolgálati jelentések érzékelték.⁶⁰

A felidézett történet Magyarország és az NDK viszonyában 1989. október 16-án vált kerekké, amikor hírszerzési információ érkezett arról, hogy Berlinben a keletnémet Belügyminisztérium, illetve Állambiztonsági Minisztérium – közkeletű elnevezéssel a Stasi – munkatársainak megtiltották a magyarországi magánutazásokat. Az NDK vezetése Magyarországot „azonos kategóriába sorolta a kapitalista országokkal”.⁶¹ Nem kevésbé tanulságos a magyar hírszerzés utolsó NDK vonatkozású információja az *annus mirabilis*ről, mely 1989. december 29-én érkezett. Eszerint az átalakulóban lévő kelet-berlini pártvezetés 1990. június végéig tervezi gyökeresen átszervezni az ottani titkosszolgálatokat. „Az NDK–magyar [titkosszolgálati] együttműködésre vonatkozó anyagokat a 60-as évekig visszamenően megsemmisítették. A legfontosabb anyagokat mikrofilmre vették: ezek idegen számára hozzáférhetetlenek, mivel avatatlan érintésre a szóban forgó anyagok automatikusan megsemmisülnek.”⁶² Ismételten megerősítették, hogy a [keletnémet ellenzékiekből szerveződött, és az NDK titkosszolgálati iratok egy részét lefoglaló] polgári bizottságok, noha bent jártak a [Stasi] épületében, a hírszerzés anya-

⁶⁰ Azt mondtam Gorbacsov-nak, hogy utat tévesztettünk. Hajba Ferenc interjúja Németh Miklóssal. *Népszabadság*, 2009. augusztus 19. Hasonló meglátás olvasható már tíz évvel korábbról: „Az ortodox országok vezetői, Ceaușescu, Milos Jakes és Honecker összefogása szemmel látható volt a reformországokkal szemben. Titkosszolgálataik információgyűjtése érezhetően erősödött. HORVÁTH István–NÉMETH István: i. m. 350.

⁶¹ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 201/11. 89/10/16.

⁶² Hogy mi volt az egykori irattári állapot, az kevésbé tudható, abban viszont, ami megmaradt a keletnémet és a magyar titkosszolgálatok egykori együttműködéséről, az eddigi feltárások segítenek eligazodni. György DALOS: *Die Zusammenarbeit zwischen dem MfS der DDR und der Staatssicherheit der Volksrepublik Ungarn*. FU Berlin, 2003; Georg HERBSTRIIT: Die „Balkan“-Akte des MfS. Geheimdienstliche Maßnahmen gegen die ungarische Emigration in der Bundesrepublik. In: Roger ENGELMANN homas GRO, BÖLTING (szerk.): *Kommunismus in der Krise. Die Entstalinisierung 1956 und die Folgen*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 2007. S. 327–343.; OPLATKA András: i. m.

gaihöz nem jutottak hozzá. A hírszerzési épületrészbe azért nem kívántak bemenni, mert – úgymond – ilyen szervezetnek minden országban lennie kell.”⁶³ Oda azért is hiába mentek volna, mert az amerikai CIA – a *Rosenholz* fedőnéven ismertté vált akció keretében – az orruk előtt síbolta ki az NDK hírszerzés és elhárítás legfontosabb anyagait Kelet-Berlinből, s majd csak egy évtized múltán kezdték visszaadogatni a *szelktált másolatokat* az időközben egyesült Németországnak.⁶⁴

A titkosszolgálatokon túli tágabb horizont

Bár a bevezetőben a témára szűkített pillanatfelvételt ígértem – mert az 1989. évi határnyitást csak a hozzáférhető magyar titkosszolgálati iratok tükrében idéztem fel –, néhány szélesebb horizontú záró észrevétel így is kínálkozik.

Az 1987/1988 fordulójától számítható – ekkor még csendes, de ellenállhatatlan társadalmi nyomásra történő – magyarországi határnyitásnak kiemelkedő jelentőségű mozzanata volt a kereken ötvenezer NDK állampolgár kiléptetése az osztrák–magyar határon 1989 kora őszén. Ez a végkifejlet mind a német egyesüléshez, mind pedig a hidegháborús status quo – publicisztikai pontatlansággal a „jaltai Európa” – meghaladásához hozzájárult. Magyarország számára ez az aktus egy, már korábban megkezdett határnyitási folyamatba illeszkedett. 1987/1988 fordulójától, azaz már több mint másfél éve megindult a Ceaușescu terroruralma elől menekülők áradata Románia felől. Magyarország – *keleti határának megnyitásával!* – az erdélyi magyarokon túl románok és szászok sokaságát is befogadta, illetve időközben átzsilipelte a továbbmenni kívánó több ezer menekültet az akkori szabad világ irányába. Ez a keletről jövő, s 1988-tól már századvégi népvándorlásnak nevezhető jelenség tetőzött azokban a hónapokban – 1989 második felében –, amikor további extra kihívásként kívánt sürgős megoldást a keletnémet menekültek problémája is.

A kommunista pártegyeduralom alkonyán egy felemás paradigmaváltás ment végbe a rendszer és alattvalója – valamint a külhoniak – viszonyában, midőn Magyarországon 1988 januárjától bevezették a bárhová szabad

⁶³ ÁBTL 2.7.2. Központi NOIJ 253/4. 89/12/29.

⁶⁴ Georg HERBSTTRIT: *Bundesbürger im Dienst der DDR-Spionage*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003; Helmut MÜLLER-ENBERGS: Kleine Geschichte zum Findhilfsmittel „Rosenholz”. *Deutschland Archiv*, 2003. 5.; 751–759. Helmut MÜLLER-ENBERGS (unter Mitarbeit von Sabine FIEBIG, Günter FINCK, Georg HERBSTTRIT, Stephan KONOPATZKY): „Rosenholz”. *Eine Quellenkritik*. Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemalige Deutschen Demokratischen Republik, Nr. 28. Berlin, 2007.

utazást biztosító ügynevezett „világútlevelet”. Korábban a szocialista államok mindegyikében az volt a jellemző, hogy nemcsak a vasfüggönyön túlra, hanem a rendszerközösségen belül – egymás között – is szigorúan ellenőrzött volt a ki- és beutazás. Ezen belül is saját alattvalóik kiutazásának ellenőrzés alatt tartására, illetve illegális távozásának megakadályozására épült fel a politikai és igazgatási mechanizmus. A befelé irányuló menekülés – s még inkább a tömeges menekülés – lényegében ismeretlen volt a kommunista pártgeduralom fennállása óta.⁶⁵ Egyszerűen nem volt rendszerkompatibilis tudás arra vonatkozóan, hogy mi a teendő nagyarányú, befelé irányuló migráció esetén. Pontosabban: a világútlevél lényegében egyik napról a másikra tette makulatúrává, papírronggyá az évtizedek óta gondosan vezetett sokfajta prioritási lajstromot – a magyar állampolgárok vonatkozásában –, miközben teljesen készületlenül érte az évtizedek óta „ne menjenek ki” logikára felépített rendszerbiztosító apparátust az új kihívás, a „befelé áramlanak tömegesen” jelensége. Azaz ekkorra a határbiztosító eszközök már nem csupán műszakilag korrodálódtak használhatatlanná, hanem meglazultak a politikailag is amortizálódó rendszer működési rendjének eresztékei, és vele együtt demoralizálódott az ennek működtetésére dresszírozott apparátus is.

A titkosszolgálatok pedig – részben már az előző pontban jelzettek miatt is – egyre inkább légüres térbe kerültek. A rögzült drill szerint fűrésztek, regisztráltak, gyűjtötték és írták a jelentéseket, csak éppen képtelenek voltak kezelni mindazt, ami körülöttük történt. Sőt mi több, alkalmasint azért berzenkedtek, mert kenyéradó gazdájuk – a politikai vezetés – nem adott nekik szabad kezet, hogy „odacsapjanak”, móresre tanítsák a renitenseket. Kettőzötten volt számukra demoralizáló, hogy egyfelől munkájuk alanyai és tárgyai – a megfigyeltek – egyre kevésbé méltóztattak félni tőlük, miközben munkaadóik, a hatalom ismert reprezentánsai azokkal „paktáltak”, akiket nekik megbízhatatlanokként, horribile dictu „el-lenségként” kellett szemmel tartaniuk. Másfelől úgy tűnik, hogy – legalábbis Magyarországon – a titkosszolgálatokat jószereivel kihagyták a leglényegesebb történések sub rosa bonyolított előkészítéséből. Használták mindazon információkat, amelyeket a szolgálatok évtizedes rutinnal

⁶⁵ Az 1940-es és az 1950-es évtized fordulóján Magyarországra befelé irányuló migráció volt a görög polgárháború kommunista menekültjeinek befogadása, ami szigorú államhatalmi, intézményi konspirációval történt, illetve J. B. Titónak a Kominformból történő kiátkozása után „jugoszlávok” Magyarországra menekülése, ami viszont egyedi, alkalmankénti jelenség volt. Az 1956-os forradalom leverését követő kétszáz-egyszáz menekültáradatból sikerült ugyan 1957-ben hazacsalogatni mintegy 20 000 emigránst, ez a „visszatérés” viszont egyénileg többszörösen ellenőrzött és szervezett volt.

kifürkésztek, de közben a legfelső politikai vezetés mintha egyre inkább kerülte volna, hogy az akkor igazán fontos lépésekbe beavassa őket.

Ez nemcsak abból eredt, hogy – Oplatka András találó megállapítása szerint – „a magyar állambiztonság a keletnémet MfS-szel [Állambiztonsági Minisztériummal] összehasonlítva szegényes kis bolt volt”.⁶⁶ Abból is következett, hogy Grósz Károly miniszterelnöksége után az új kabinet mintha nem csupán az MSZMP-től próbált volna „függetlenedni”, hanem az – úgymond – védelmükre rendelt állambiztonsági hálót is terhesnek találta. Különösen, midőn Németh Miklós hivatalban lévő miniszterelnök azt észlelte – majd meg is bizonyosodott róla –, hogy az általa (a kormány által) irányítottak hitt elhárítás őt magát is lehallgatja.⁶⁷ Ugyanerről számol be Magyarország akkori bonni nagykövete is: 1989 nyarán voltak olyan hetek, amikor két-három naponként közlekedett (autózott) ingajáratban nyugatnémet állomáshelye és a magyar főváros között. Fontosabb kérdések egyeztetésekor mellőzték a külszolgálat számára normális, rejtjelezett kommunikációt, mert tudható volt, hogy a sifírozott üzeneteket hamarabb olvassák a titkosszolgálati előjárók – netalán az itt szolgálatot teljesítő „szovjet tanácsadók” is –, mint a címzett külügyminiszter vagy kormányfő. De Budapesten sem az illetékes miniszteri dolgozószobában zajlott a követ eligazítása, hanem a miniatűr fülektől – „a poloskáktól” – mentes Duna-parti kávézóknak vagy a margitszigeti sétautakon.⁶⁸ Magyarán, az állagőrzésre dresszírozott és eszerint működő állambiztonsági szervek „szolgáltatásainak” egy része az átmenet során kezdett terheessé válni munkaadóinak, s ha módját ejthették, mellőzték őket. Ennél is nyersebben összegezve a címben jelölt tárgykör lényegét: a kommunista állambiztonsági szervek kényszeredetten és fokozatosan bénulva nézték a vasfüggöny egyre gyorsuló erodálódását, az addig ennek révén biztosított tevékenységi körük elenyészését, s eközben – legalább is Magyarországon – az átalakításban részt vállaló politikai elit is a rendszer-váltási deficit egyik „nem kár érték” tételeként tekintett rájuk.

Mindeközben Magyarország helyzetét leginkább egy régi mondás jellemezte: „Uram, csak a barátaimtól szabadíts meg! – az ellenségeimmel magam is elboldogulok.” Az észrevehetően dezintegrálódó szocialista rendszerközösségen belül Magyarország „szövetséges” sorstársai részéről tapasztalhatott egyre inkább fenntartásokat, gyanakvó elutasítást; egyfelől a piacgazdaság irányába tett lépései, másfelől a politikai

⁶⁶ OPLATKA András: *Egy döntés története*. I. m. 143.

⁶⁷ Uo. 83–84.

⁶⁸ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal. OSZK TIT.

intézményrendszerének demokratikus irányba mutató átalakítása miatt. Már ezek is feszültté tették a viszonyát a vele egy tőről fogant román és csehszlovák szomszédaival, valamint a keletnémet rezsimmel. Ezt a lapangó, de érzékelhető ellenségeskedést gerjesztette nyílt szembenállássá a közben műszakilag szinte használhatatlanná lett határbiztosító eszközök eltüntetése, illetve a magyar kormánynak *már a genfi menekültügyi konvenció ratifikálása előtt is gyakorolt „befogadó”* – más államok polgárait toleráló, idegenrendészetileg önállóan gondozó – *menekültpolitikája*. A döntésre hivatottak a – több évtizedes nagyhatalmi alávetettségből következő – függelmi beidegzettségek Szkülájája és a szuverenitás újrapróbálgatásából eredő kihívások Kharübisze között kényszerültek lávirozni. Tegyük hozzá, akkoriban az „évtizedes rutintól” való eltéréshez némi személyes politikusi kurázsira is szükség volt, mert korántsem volt mindig kalkulálható, hogy egyik-másik lépés, döntés nem orosz ruletté válva folytatódik-e.

Végül vessünk egy pillantást a szóban forgó tárgykorre kissé szélesebb horizonton – társadalomtörténeti nézőpontból. Az annalesek eddig is leginkább a keletnémetek „kiengedését” – és a hozzárendelhető politikai kurázsit – tartották rögzítésre érdemesnek, s vélhetően a jövőben is ezt exponálják majd a visszatekintő európai krónikák. Holott a történet már jóval korábban elkezdődött, csakhogy – Szekfű Gyula fordulatát kölcsönözve – esetenként még mindig abban az „antikvált és színpadias” klisében látjuk és láttatjuk a történelmet, mintha azt kizárólag államférfiak (vagy éppen peremberke politikusok) csinálnák. A politika kulisszái közül kipillantva viszont nemcsak erről volt szó. A politikusok felhúzták a Berlini Falat, a köznapi alattvaló meg szépen megkerülte azt. Nyugatról is, meg Keletről is. A vasfüggöny társadalmi erodálása – ha korábban nem – a hatvanas években kezdődött a Balatonnál.⁶⁹ *Pannóniában létrehozták a huszadik századi kisenmet egység civil kempingköztársaságát*. Vértbefojtása ellenére is tovább rozsdásította a szögesdrótot a Prágai Tavasz. A Jaruzelski vezényelte szükségállapot közepette megszerveződött a „másik Lengyelország” a Solidarnost zászlaja alatt. Részben ugyanennek tagjai vágtak neki a határoknak és tették megint úzussá a régimódi sátoros-batyuzó vándorkereskedést. Krakkóból indulva a Kassa–Nagyszeben–Novi Pazar–Isztambul–Szarajevó–Bécs–Brünn térségben Európa harmadát fogta át a nyolcvanas évek közepére a város-

⁶⁹ SLACHTA Krisztina: *Német–német kapcsolatok Magyarországon az 1960-as évektől a határnyitásig*. A „Pán-európai Piknik és a határátörés” 20. évfordulója alkalmából Sopronban és környékén rendezett többnapos ünnepségsorozat 2009. augusztus 17-i történetészkonferenciáján tartott előadás.

széli „lengyel piacok” hálózata. Jöttek s mentek, adtak, vettek, cserébe-
reltek, mert államuk odahaza a társadalom egyre kisebb hányada szá-
mára tudott akárcsak szegényesen tisztességes megélhetést is biztosíta-
ni. A „Kárpátok Génusza” meg országa egészének éheztetése közepette
kezdte el az esztelen falurombolást, s ez már azoknak is sok volt, akik
addig túrtak, tűrni voltak kénytelenek. Megint csak a kisemberek soka-
sága – a társadalom növekvő hányada – kezdte el felmondani a dikta-
túra röghöz kötését, és fittyet hányva a politikai limeseknek, Csengertől
Nagylakig a zöldhatárnak hívott köztes gyepükön indultak neki. Ezzel
nyilvánították idejétmúltnak a hidegháborús európai és világrendet. Újra
jelezzük, nemcsak az erdélyi magyarok keltek ekkor útra, hanem a románok
és az erdélyi szászok is. Hozzájuk csatlakoztak 1989-ben a kelet-
németek, a „magyar korridor” tágíthatóságában reménykedve. Évtize-
des folyamat teljesedett ki a keletnémet kisemberek sokaságának
alattvalóból polgárivá váló engedetlenségi mozgalmával. Ez indukálta
a látványos végkifejeletet, de méltánytalan lenne elfeledni: számos előz-
mény – részben oksági, részben fatális mozzanatok – eredővektoraként
jött létre a rövid huszadik század lezárását elindító „végjáték a Duna
mentén”, hogy nem sokkal utána a Brandenburgi Kapunál teljesedjen ki.

Egy alapvető különbség mégis volt a történelem folyamán már több-
ször megélt kontinentális statusquo-váltások, és a vasfüggönyt a husza-
dik századdal együtt múlttá tevő európai átalakulás – köztük a kelet-
közép-európai rendszerváltások – között. Ez a jelenség akár évezrednyi
intervallumban is merőben újnak tekinthető. Nevezetesen, hogy a ko-
rábbiak minden esetben vérrel-vassal, „világháborúkhöz” kapcsolódóan
hajtottak végre. Ez éppúgy jellemző volt a Nyugatrómai Birodalom Odo-
aker vezette megdöntésekor, innét datálva a középkor kezdetét, mint
annak másik végén, a harmincéves háború során, vagy újabb másfél év-
századdal később, midőn 1806-ban Napóleon megszüntette a Szent Né-
met–Római Császárságot. Immár igazi világháborúkhöz kapcsolódóan
került sor új európai status quo kialakítására – birodalmak sorát om-
lasztva össze – a múlt század elején, és a múlt század közepén is, Hitler
Harmadik Birodalmának az eltüntetésével, feldarabolásával. A felidéz-
ett esetekben az új kontinentális nemzetközi rendszerek létrejötteinek
mindegyike megszámlálhatatlan áldozattal, mérhetetlen mennyiségű
egyéni sorstragédiával és tartós szenvedéssel párosult. Ehhez képest a
legutóbbi – ha nem is fájdalommentesen – lényegében békésnek tekin-
thető körülmények közepette ment végbe. *A nagy sorsfordulókhoz kö-
tődő „algoritmusok” fricskájának, „a történelem cselének” is tekinthető,
hogy e legutóbbi fordulatot vakációzó-piknikező közemberek, fejüket*

vándorkereskedésre adó civilek sokasága idézte elő, a világ újabb mundérba öltöztetése, páncélos armádiák és bombazáport zúdító légi-kötelékek mozgósítása nélkül. S mindezt nem csupán a különböző metaforákkal jelölt (bársonyos, tárgyalásos, kialkudott, alkotmányos „forradalmakra”) rendszerátalakításokra tekintem érvényesnek, hanem – talán sokakat megbotránkoztatva – még arra a romániai átalakulásra is, amelyet egy korabeli hírszerzői jelentés „a puliszka felrobbanásának” aposztrófált.⁷⁰ Az egyidejű tudósítások még hatvanezer fős ottani véráldozatot írtak Ceaușescu számlájára, majd ez a szám – viszonylag rövid idő alatt – „tízezer körülire” mérséklődött, a kortörténeti kézikönyvek azután ezer fő körül állapodtak meg az 1989 decemberében Romániában életüket veszítették számát illetően.⁷¹

Jubileumot ülünk. Az akkor oly sok csatornán látható, apja karjaiban „határt törő” aranszőke hajú kétéves kislány mára – kora szerint – diploma előtt állhat, az akkor „legszebb férfikorban lévő” apageneráció tagjai meg már a közismert „sörpocakot” is magukénak mondhatják: nyugdíjasok, vagy afelé közelednek. Két évtized után visszanezve nagyon sokféle olvasata, interpretálása lehet a történeteknek. Bizonyára felidéződik majd a további napok rendezvényein⁷² a „magyar virtus”, s talán nem felejtődik el a különböző nemzetekhez tartozó politikai névtelenek egymást segítése, a korabeli szolidaritás – marxizmus nélkül is létezett – köznapi internacionalizmusa sem. Ezek bármelyike említésre és emlékezetbe vésésre érdemes. Még akkor is, ha közben egyre gyakrabban ötlük eszünkbe a neves keletnémet polgárjogi aktivista, Bärbel Bohley méltán elhíresült bon mot-ja: „Wir wollten Gerechtigkeite und bekamen den Rechtsstaat.” Na ja, igazságot akartunk és jogállamot kaptunk (– helyette?). A referátum közelebbi tárgyát, a magyar titkosszolgálatok hagyatékát és utóéletét tekintve az a konklúzió, hogy *ezt a rendszerváltási deficitet két évtized során szívós munkával transzformáltuk demokráciadeficité.*

⁷⁰ Összegző jelentés. 1990. január 8. BM III/I-D. 67-73-1/4/90. ÁBTL 1.11.4. 1200/1990/L. Jugoszláviát azért mellőzöm a felsorolásnál, mert a déli szláv államalakulat centrifugális nemzeti-etnikai viszállyai inkább gerjesztették a véres konfliktusok sorát, semmint a rendszertranszformáció.

⁷¹ 1989. december 22. előtt 140, utána 964 halálos áldozat, és 3321 sebesült. Florin CONSTANTINIU: *O istorie sinceră a poporului Român*. Editura Univers, București, 1997. 543.; Dinu C. GIURESCU (szerk.): *Istoria României în date*. Editura Enciclopedică, București, 2003. 745.

⁷² Jelen írás a „Páneurópai Piknik és a határáttörés” 20. évfordulója alkalmából Sopronban és környékén rendezett többnapos ünnepségsorozat 2009. augusztus 17-i történéskonferenciáján tartott előadás bővített és szerkesztett változata.